

Bartoszewicz, Henryk

Prace geometrów i kartografów pruskich na Mazowszu i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1793-1806

Rocznik Mazowiecki 21, 41-57,

2009

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych oraz w kolekcji mazowieckich czasopism regionalnych mazowsze.hist.pl.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Henryk Bartoszewicz

Prace geometrów i kartografów pruskich na Mazowszu i w ziemi dobrzyńskiej w latach 1793–1806

Granice chronologiczne niniejszego studium wyznaczył okres okupacji pruskiej tej części Mazowsza, zajętej przez Prusy w wyniku drugiego i trzeciego rozbioru Rzeczypospolitej. Zakres tematyczny określiły wykorzystane w badaniach źródła, głównie kartograficzne, w tym przede wszystkim mapy wielkoskalowe miast mazowieckich i dobrzyńskich. Ogrom zachowanego materiału kartograficznego nie pozwala na dokonanie analizy wszystkich zachowanych map wielkoskalowych, sporządzonych przez kartografów pruskich dla ziem mazowieckich i dobrzyńskiej, dlatego przedmiotem niniejszego studium są głównie plany urbanistyczne. Mazowsze i ziemię dobrzyńską potraktowano tu łącznie, ponieważ do 1793 r. tę ziemię, będącą w zasadzie oddzielną jednostką administracyjną, równą województwu, czasami uznawano za część województwa płockiego, natomiast od drugiego rozbioru Polski została powiązana administracyjnie z płocką częścią Mazowsza.

Drugi rozbiór Rzeczypospolitej rozpoczął nową epokę w dziejach Mazowsza. Prusy z zajętych terenów – obejmujących między innymi całą ziemię dobrzyńską i część Mazowsza z Rawą, Sochaczewem i Płockiem – utworzyły w 1793 r. nową prowincję, Prusy Południowe. Składała się ona z dwóch departamentów: poznańskiego i piotrkowskiego. Tereny mazowieckie i dobrzyńskie znalazły się w granicach departamentu piotrkowskiego podzielonego na 27 powiatów. W 1795 r. obszar prowincji został powiększony o kolejną część Mazowsza z Warszawą zagarniętą przez Prusy w wyniku trzeciego rozbioru Polski. Równocześnie została utworzona prowincja Prusy Nowowschodnie, obejmująca zajętą przez Prusy część Podlasia i skrawek ziem litewskich. Do tej prowincji przyłączono, należące przedtem do Prus Południowych, Mazowsze płockie i ziemię dobrzyńską. Jednocześnie dokonano podziału Prus Południowych na trzy departamenty: poznański, kaliski i warszawski. Obejmujący część Mazowsza departament warszawski tworzyło 10 powiatów, których siedzibami były: Błonie, Gostynin, Sochaczew, Warszawa, Łęczyca, Zgierz,

Brzeziny, Rawa, Czersk i Orłów¹. Prusom Nowowschodnim ostateczną strukturę nadano w latach 1797–1799. Prowincję tę podzielono wówczas na dwa departamenty: białostocki i płocki. Departament białostocki został podzielony na 10 powiatów: łomżyński, goniądzki, drohicki, suraski, bielski, białostocki, dąbrowski, wigierski, kalwaryjski i mariampolski. Natomiast departament płocki składał się z 6 powiatów: lipnowskiego, wyszogrodzkiego (płockiego), mławskiego, przasnyskiego, pułtuskiego i ostrołęckiego².

Na polecenie władz pruskich rozpoczęto pomiary i kartowanie zajętych ziem. Po 1793 r. wykonano zdjęcie obszarów zabranych Polsce w drugim rozbiore. Prace były prowadzone w dość uproszczony sposób przez zespół konduktorów budownictwa, którym kierował Dawid von Gilly. Efektem była mapa Prus Południowych w granicach po 1795 r., złożona z 89 arkuszy w skali 1:50 000. W latach 1802–1803 opublikowano w Berlinie jej redukcję w skali 1:150 000³. Natomiast obszary przyłączone do Prus w wyniku trzeciego rozbioru Polski pomierzył i skartował, opierając się na dość pobieżnej triangulacji zespół kierowany przez generała Levina von Geusau i majora von Steina. Wynikiem tych prac była mapa Prus Nowowschodnich licząca 122 arkusze w skali 1:33 333. Mapa ta została poprawiona przez Jana Krzysztofa von Textora i opublikowana przez Daniela F. Sotzmanna w 1807 r. na 13 sekcjach o podziałce 1:155 000⁴.

Oprócz kartowania całości obszarów ziem polskich, zajętych przez Prusy w latach 1772–1796, władze zaborcze zajęły się także pomiarami i sporządzaniem map ziemskiej własności królewskiej i miast królewskich oraz części gruntów i miast wcześniej należących do Kościoła rzymskokatolickiego, które po rozbiorach przeszły na własność króla Prus. Na mocy dekretu wydanego w lipcu 1796 r. uległy konfiskacie dobra należące do duchowieństwa, w tym dobra prymasowskie z Księstwem Łowickim na czele i majątności biskupów płockich. W przejętych dobrach kościelnych i królewskich władze pruskie starały się osadzać niemieckich kolonistów. Akcja ta nie przyniosła spodziewanych rezultatów. W Prusach Nowowschodnich osiedliło się zaledwie 3 tys. kolonistów, a w Prusach Południowych tylko 6 tys. Władze pruskie przystąpiły także do wprowadzania zmian w sytuacji prawnej miast prywatnych i poddania ich ściślejszej kontroli państwa, co polegało m.in. na mianowaniu burmistrzów przez urzędników państwowych i powołanie komisji mających rozstrzygnąć spory między mieszkańcami a właścicielami miast. Te reformy tylko w niewielkim stopniu wprowadzono w życie. Praktyczne skutki miała natomiast deklaracja rządu pruskiego z 1802 r., znosząca

¹ J. Wąsicki, *Ziemie polskie po zaborem pruskim. Prusy Południowe 1793–1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław 1957, s. 21, 65, 129–130, 214, 298.

² J. Wąsicki, *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy Nowowschodnie (Neustprussen) 1795–1806*, Poznań 1963, s. 177–184.

³ D. Gilly, *Special Karte von Südproussen*, Berlin 1802–1803; K. Buczek, *Prace kartografów pruskich w Polsce za czasów Stanisława Augusta na tle współczesnej kartografii polskiej*, „Prace Komisji Atlasu Historycznego” z. 3, Kraków 1935, s. 175; idem, *Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIII wieku. Zarys analityczno-syntetyczny*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1963.

⁴ D.F. Sotzmann, *Topographisch – Militärische Karte von vormaligen Neu-Ostpreussen*, Berlin 1807; B. Olszewicz, *Polska kartografia wojskowa (Zarys historyczny)*, Warszawa 1921.

przywileje „de non tolerandis Judaeis”, co spowodowało intensywny wzrost liczebny ludności żydowskiej w miastach⁵.

Nowej rzeczywistości społeczno-gospodarczej i prawnej na ziemiach polskich zaboru pruskiego towarzyszyły zmiany w zakresie organizacji instytucji zajmujących się regulacją, budownictwem i sprawami porządkowymi miast (brukowanie ulic, prace kanalizacyjne, bezpieczeństwo przeciwpożarowe). Władze zaborcze wprowadziły nowe przepisy dotyczące zarówno spraw własnościowych, jak i regulacji miast oraz nowe prawo budowlane. Sekularyzacji dóbr kościelnych, dokonanej przez króla pruskiego Fryderyka Wilhelma II, towarzyszyło sporządzanie inwentarzy i map dla potrzeb nowego właściciela⁶.

W okresie panowania Fryderyka Wilhelma II została przeprowadzona także reorganizacja wojskowych pruskich służb kartograficznych. W 1791 r. powołano nową formację zajmującą się pomiarami i kartowaniem kraju, Korpus Inżynierów-Geografów. Natomiast w 1796 r. przekazano Sztabowi Generalnemu armii pruskiej wszystkie militarne zdjęcia kraju, w tym opracowywane wówczas materiały dotyczące ziem polskich przyłączonych w wyniku kolejnych rozbiorów Rzeczypospolitej. Wówczas także nastąpiła w kartografii pruskiej znacząca zmiana w zakresie techniki wykonywania map, ponieważ rozpoczęto opracowywanie map na podstawie uprzednich pomiarów dokonanych w oparciu o sieć triangulacyjną⁷.

Służby topograficzne armii pruskiej, które zajmowały się przede wszystkim wykonywaniem zdjęć wojskowych kraju i delimitacją granic, uczestniczyły także w sporządzaniu wielkoskalowych map miast, zwłaszcza dużych bądź ważnych ze strategicznego punktu widzenia, w tym miast-fortec. Autorami pomiarów i wielkoskalowych map miast, oprócz kartografów i konduktorów instytucji wojskowych, najczęściej byli konduktorzy królewscy oraz konduktorzy kamer ekonomicznych Prus Południowych i Prus Nowowschodnich. W okresie okupacji pruskiej Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej na tym obszarze działali także geometry i kartografowie polscy. Niektórzy z nich zostali zatrudnieni przez służby pruskie, najczęściej przez krajowe kamery ekonomiczne. Inni zajmowali się pomiarami i kartowaniem dóbr prywatnych, w tym miast prywatnych⁸.

Mapy wielkoskalowe miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej, powstałe w okresie okupacji pruskiej w latach 1793–1806, były sporządzane na podstawie pomiarów. Wykonywano je w celu uporządkowania spraw własnościowych, granicznych, urbanistycznych, architektonicznych i fiskalnych. Plany obejmujące miasto w jego granicach administracyjnych, jak i obejmujące tylko teren zwartej zabudowy miejskiej, miały charakter sytuacyjny. Na niektóre z nich nanoszono projekty regulacji całości lub części miasta. Rzadziej powstawały mapy wielkoskalowe miast o charakterze strategiczno-militarnym.

⁵ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej do końca XIX*, Warszawa-Pułtusk 2006, s. 19.

⁶ Ibidem, s. 24.

⁷ K. Buczek, *Prace...*, op. cit., s. 201.

⁸ Ibidem, s. 204-205; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia...*, op. cit., s. 31-32.

Do tej ostatniej grupy z całą pewnością należały sporządzone przez wojskowe pruskie służby kartograficzne mapy wielkoskalowe Warszawy. W latach 1796–1806, głównie w pierwszym roku okupacji, pruscy kartografowie wojskowi sporządzili co najmniej kilkanaście planów Warszawy. Autorem tych najwcześniejszych był porucznik Sztabu Generalnego armii pruskiej, Gustav Johann Georg von Rauch. Zachowane pruskie plany Warszawy, wykonane techniką rękopiśmienną, znajdują się dzisiaj w zbiorach niemieckich⁹. Wyjątek stanowi – przechowywana w zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych – mapa wielkoskalowa Warszawy i Pragi oraz ich najbliższych okolic w skali 1:14 200, czyli w skali dwukrotnie mniejszej niż plany Raucha, znajdujące się w zbiorach niemieckich¹⁰. Na mapie nie podano nazwiska jej autora, jednak nie bez podstaw badacze przedmiotu przyjmują, że została ona sporządzona także przez Raucha. Plany Warszawy – autorstwa wojskowych służb topograficznych armii pruskiej, głównie oficerów i konduktorów Sztabu Generalnego – zostały opracowane w orientacji wschodniej, tylko nieliczne w orientacji północnej. O wyborze orientacji wschodniej zdecydowało ich militarne przeznaczenie. W okresie panowania pruskiego Warszawa była miastem granicznym. Kilkanaście kilometrów na wschód od niej przebiegała granica prusko-austriacka, a mapy wojskowe orientowano wówczas tak, aby dowodzący wojskami patrzył niejako od stanowisk własnej armii w kierunku nieprzyjaciela. Przeznaczenie tych map zdecydowało także o tym, że nie były one publikowane.

Pruskie plany Warszawy, zwłaszcza wykonane w skali 1:7000, należą do map wielkoskalowych o dużym stopniu szczegółowości. Najczęściej używano trzech rozróżnień barwnych zabudowy, wyróżniając drewnianą i dwa rodzaje murywanej. Zastosowano przy tym niejednolite kryteria generalizacji, część potraktowano jako bloki w kwartałach ulic, część zindywidualizowano przedstawiając obrysy budynków. Uwzględniono zagospodarowanie terenu, rzeźbę terenu pokazano metodą kreskową¹¹. Natomiast na przechowywanym w zbiorach AGAD planie Warszawy, którego autorstwo przypisywane jest Rauchowi, jedną barwą oznaczono kwartały zabudowy, nie rozróżniając jej charakteru. Innym odcieniem wyróżniono jedynie Starą Warszawę i oznaczono większą intensywnością koloru ważniejsze budowle, w tym kościoły oraz budynki rządowe i wojskowe. Ponadto budowle te dodatkowo opisano numerami. Starannie przedstawiono parki, ogrody i tereny zielone. Na uwagę zasługuje wyróżnienie na planie wiatraków przez nadanie im czytelnej sygnatury oraz dokładne przedstawienie sieci hydrograficznej i komunikacyjnej, drogi opisano ich kierunkami. Rzeźbę terenu przedstawiono delikatnym rysunkiem kreskowym. Tytuł mapy – *Plan von Warschau und Prag nebst umliegender Gegend* – umieszczono w prawym dolnym rogu, w ozdobnym kartuszu, którego najistotniejszym elementem jest widok Zamku Królewskiego.

⁹ Pięć z tych planów jest reprodukowanych w wydawnictwie Biblioteki Narodowej w Warszawie: B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy 1815–1831*, Warszawa 1982, s. 9-11, reprodukcje 3-7.

¹⁰ AGAD, Zb. Kart. 86-19.

¹¹ B. Krassowski, B. Majewska, *Plany Warszawy...*, op. cit., s. 9-11, reprodukcje 3-7.

Pisząc o pruskiej kartografii Warszawy, nie można pominąć mapy miasta, sporządzonej w 1808, a rytowanej w 1809 r. przez drezdeńskiego rytownika, Josepha Bacha, w skali około 1:11 700. Pomimo że powstała w okresie Księstwa Warszawskiego, to najprawdopodobniej wykonano ją na podstawie pruskich pomiarów przeprowadzonych przed 1806 rokiem. Autorem tego pomiaru, według ustaleń Bolesława Olszewicza, był saski kartograf, mjr Johann Georg Lehmann, autor klasycznego dzieła *Darstellung einer neuen Theorie der Bergzeichnung* (1799), twórca stosowanej i cenionej w kartografii metody kreskowej prezentacji rzeźby terenu¹². Mapa Bacha, nosząca tytuł *Plan Miasta Warszawy (Plan von der Stadt Warschau)*, została opracowana w orientacji zbliżonej do wschodniej, czyli w takiej samej, jak większość pruskich planów tego miasta. Jest ostatnim dziełem kartograficznym prezentującym linię wałów Lubomirskiego przed zmianami terytorialnymi, które nastąpiły po włączeniu w granice Warszawy obszaru-zabudowanego za rogatkami Marymonckimi, terenu między ulicami Koszykową i Nowowiejską oraz części Ogrodu Łazienkowskiego. Na *Planie Miasta Warszawy*, rytowanym w 1809 r., uwzględniono zmiany, jakie zaszły w topografii Pragi po wyburzeniach dokonanych w latach 1807–1808, w ramach przygotowań do budowy fortyfikacji praskiej. Umieszczono na nim także projekt tejże budowli fortecznej. Mapa swoim zasięgiem obejmuje terytorium od Mokotowa na południu do Marymontu na północy i od Czystego na zachodzie do Kamionka na wschodzie. Zabudowę na Starym Mieście przedstawiono systemem bloków, a pozostałą w sposób zindywidualizowany. Ważniejsze budowle oznaczono numerami taryfy (późniejsze numery hipoteczne), a ich nazwy podano w legendzie – ogółem 187 obiektów. Ponadto oznaczono kościoły i niektóre zakłady przemysłowe. Dokładnie przedstawiono sieć komunikacyjną: drogi, mosty, most łyżwowy na Wiśle, ulice – rozróżniono brukowane i o nawierzchni miękkiej oraz podano ich nazwy¹³. Mamy pełne prawo twierdzić, że mapa autorstwa Bacha to znakomite dzieło kartograficzne, pierwszy XIX-wieczny plan, który powstał na podstawie pomiaru wykonanego przed 1806 r., ukazujący obraz kartograficzny Warszawy z końcowego okresu okupacji pruskiej, uwzględniający zmiany, jakie zaszły w mieście w pierwszych latach Księstwa Warszawskiego, zwłaszcza na terenie położonym po prawej stronie Wisły.

Spośród pozostałych miast mazowieckich najwcześniej (już w 1793 r.) rozpoczęto kartowanie Płocka. Mapy tego miasta z okresu pruskiego są, oprócz map Warszawy, najliczniejsze wśród sporządzonych wówczas planów miast mazowieckich i dobrzyńskich. Nie wszystkie zachowały się w oryginale, niektóre znamy jedynie z ich redukcji lub późniejszych kopii i odrysów. Najstarsza mapa Płocka z przedmieściem Wyszogrodzkim i częścią przedmieścia Bielskiego została wykonana w 1793 r. przez pruskiego inspektora budownictwa, Goepnera. Mapa Płocka z 1798 r., autorstwa F.W. Schonwalda, obejmuje nieco większy – w porów-

¹² B. Olszewicz, *Polska kartografia...*, op. cit., s. 65; idem, *Kartografia Polska XIX wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, przygotowała do druku W. Wernerowa, t. 1, Warszawa 1998, s. 27-28.

¹³ Zachowało się kilka miedziorytnicznych egzemplarzy tej mapy, w tym trzy w zbiorach kartograficznych AGAD, z których jeden jest ręcznie barwiony. AGAD, Zb. Kart. 92-2; Zb. Kart. 542-19 (egzemplarz bez legendy); Zb. Kart. 542-24 a-b (egzemplarz ręcznie barwiony).

naniu z dziełem Goeppnera – obszar od strony Wisły, jak też na północ i na zachód od murów miejskich. Na obydwu naniesiono projekty regulacji miasta. W kwietniu 1803 r. geometra pruski Schmidt wykonał mapę wielkoskalową Płocka, której zasięg terytorialny był znacznie większy niż dwóch poprzednich. Projekt regulacji umieszczony na tym planie, odmienny od projektów z 1793 i 1798 r., został zaaprobowany przez ówczesne władze i w znacznej mierze urzeczywistniony. W tym samym czasie Schmidt wykreślił plan dzielnicy żydowskiej w Płocku z wykazem imion i nazwisk 77 właścicieli działek znajdujących się w tej części miasta. Nie zachowały się ani oryginały map wielkoskalowych Płocka autorstwa Goeppnera z 1793 r., Schonwalda z 1798 r., Schmidta z 1803 r., ani kopia tej ostatniej, wykonana przez F. Tamma. Znamy te kartografika jedynie z kopii, odrysów lub publikowanych reprodukcji, między innymi zamieszczonych w pracy Kazimierza Staszewskiego, poświęconej dziejom pomiarów i kartowania miasta Płocka¹⁴.

Spośród map wielkoskalowych Płocka, sporządzonych przez geometrów i kartografów pozostających w służbie władz pruskich, w oryginale zachowały się dwie i przechowywane są w zbiorach Staatsbibliothek w Berlinie. Pierwszą z nich sporządzono w 1795 r. w skali około 1:4000. Zasięgiem terytorialnym obejmuje ona miasto i jego okolice od Winiar do Podlaszyc i od Chłepowa do lewego brzegu Wisły. Drugą z tych map, o zbliżonym zasięgu terytorialnym, sporządzono w 1799 r. również w skali 1:4000¹⁵. W Zbiorze Kartograficznym AGAD znajduje się redukcja z około 1804 r. – autorstwa Franciszka Kondratowicza – mapy Schmidta w kopii Tamma, noszącej tytuł *Plan von der Stadt Polck aufgenommen in Monat April 1803 durch Schmid für Mahn coprit durch Tamm*¹⁶, której odrys z 1912 r. autorstwa Kazimierza Staszewskiego jest przechowywany w zbiorach kartograficznych Muzeum Mazowieckiego w Płocku (MMP)¹⁷. Trzyarkuszowa kopia tej mapy znajduje się także w Bibliotece im. Zielińskich w Płocku.

Oprócz planów pruskich Warszawy i Płocka zachowały się także mapy wielkoskalowe kilkunastu mniejszych miast mazowieckich i dobrzyńskich, sporządzone w latach 1796–1806, obejmujące zasięgiem terytorialnym miasto w granicach administracyjnych lub w granicach zabudowy. Dostępne badaczowi źródła kartograficzne, wytworzone w okresie okupacji pruskiej, pozwalają na możliwie pełne ukazanie obrazu topograficznego z przełomu XVIII i XIX w. dziesięciu miast mazowieckich: Gąbina, Gostynina, Mogielnicy, Mszczonowa, Nowego Dworu, Pułtusk, Rawy, Sochaczewa, Wiskitek, Wizny i pięciu dobrzyńskich: Bobrownik, Dobrzynia nad Wisłą, Dobrzynia nad Drwęcą, Lipna i Rypina. Są to pomiarowe plany regulacyjne lub sytuacyjne, sporządzane w celach inwentaryzacyjnych, najczęściej w wypadku zmiany właściciela lub granic miasta. Zmiana właściciela w tym czasie następowała na ogół w czterech okolicznościach: 1) przejmowania

¹⁴ K. Staszewski, *Plany i pomiary miasta Płocka oraz gruntów podmiejskich od roku 1793 do lat ostatnich*, Płock 1938, s. 1-11.

¹⁵ *Historische Pläne und Grundrisse von Städten und Ortschaften in Polen. Eine deutsch-polnischer Katalog*, Herausgegeben von A. Jammers, Bearbeitet von E. Klemp, Wiesbaden 2000, s. 212.

¹⁶ AGAD, Zb. Kart. 315-5.

¹⁷ MMP/S, 2520; E. Popiołek, *Plany miasta Płocka w zbiorach Muzeum Mazowieckiego w Płocku*, „Rocznik Muzeum Mazowieckiego w Płocku” 1968 (12), s. 112.

miast należących do skarbu królewskiego Rzeczypospolitej przez skarb królestwa pruskiego; 2) nadania przez króla pruskiego miast królewskich właścicielom prywatnym, np. wyższym urzędnikom państwowym; 3) przejmowanie przez państwo pruskie miast prywatnych, najczęściej należących wcześniej do sekularyzowanych dóbr kościelnych; 4) zmiany właściciela miasta prywatnego, następującej w wyniku transakcji sprzedaży-kupna lub dziedziczenia.

Proces przejmowania przez władze państwa pruskiego dóbr kościelnych i starostw trwał od 1 lipca 1796 r. do końca 1800 roku. W tym czasie dokonano pomiarów zajmowanych terenów. Dzięki temu powstał między innymi w 1803 r. *Plan dawniej biskupiego teraz królewskiego miasta Pułtuska* w skali około 1:1500. Mapa jest typowym kartograficznym dokumentem inwentaryzacyjnym, a jednocześnie naniesiono na niej projekt regulacyjny. Zachowała się tylko jej kopia z 1926 r., jednak stanowi ona źródło wielkiej wagi dla poznania topografii i urbanistyki jednego z większych miast mazowieckich, zwłaszcza że jest to najstarszy przekaz obrazu kartograficznego Pułtuska. Na mapie wyróżniono rodzaje własności: prywatną, państwowo-rządową, komunalną, wojskową i kościelną. Zabudowę podzielono na murowaną i drewnianą, dodatkowo oznaczając kościoły i klasztory oraz budynki mieszkalne i gospodarcze. Ważniejsze budowle w mieście wyróżniono rysunkami i opisano nazwami. Analogicznie postąpiono w wypadku sieci komunikacyjnej (ulice i drogi) i hydrograficznej¹⁸.

Powstanie mapy wielkoskalowej towarzyszyło zmianie właściciela miasta także w wypadku Wiskitek. Starostwo guzowskie, do którego należały Wiskitki, otrzymał minister Śląska i Prus Południowych, Karol Jerzy Henryk von Hoym, aktem nadania przez króla Fryderyka Wilhelma II z dnia 14 września 1796 roku¹⁹. W 1797 r. Hoym wymienił Wiskitki na inne dobra z Feliksem Łubieńskim, synem ostatniej starościny guzowskiej, Pauli z Szembeków Łubieńskiej, 1^{ov}. Ogińskiej, 2^{ov}. Potockiej²⁰. Mapa Wiskitek została sporządzona w 1802 r. przez pruskiego konduktora królewskiego, Seidela. Zachowała się jedynie jej kopia z 1803 r., wykonana przez autora oryginału, w skali 1:5000. Obejmuje ona zasięgiem terytorialnym miasto Wiskitki, jego grunty i pastwisko Łęg. Zaznaczono na niej granice z miejscowościami: Guzów, Sokule, Wiskitki Stare, Kozłowice, Orzyszew i Drzewicz. Na mapie naniesiono sieć hydrograficzną i komunikacyjną. Oznaczono zabudowę, wyróżniając kościół. W legendzie objaśniono kolory, którymi na mapie zaznaczono: zabudowania i grunty miejskie, zabudowania i grunty kościelne, ogrody, łąki, pastwiska, drogi oraz wody²¹.

¹⁸ Wydział Architektury Politechniki Warszawskiej, Zbiory kartograficzne (dalej – WA PW, Zb. Kart.), U. III. 42; J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, *Dzieje miasta Pułtuska*, Pułtusk 1992, s. 38; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 121.

¹⁹ AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, 9131 (dwa dokumenty w jednej obwolucie), Akta nadania, 14 września 1796 r.

²⁰ AGAD, Zbiór dokumentów pergaminowych, 9131 (dwa dokumenty w jednej obwolucie), Potwierdzenie aktu nadania, 23 listopada 1798 r., Potwierdzenie prawa K.J.H. von Hoyma do miasta Wiskitki i wsi należących do dóbr guzowskich, wystawione w czasach posiadania tychże dóbr przez Łubieńskich, 23 listopada 1798 r.

²¹ AGAD, Zb. Kart. 167-18.

Ze zmianą właściciela i wcześniejszą ponowną lokacją (1782 r.) było związane powstanie mapy Nowego Dworu. Od 1795 r. miasto stanowiło własność Ludwika Szymona Gutakowskiego. W dniu 10 grudnia 1797 r. geometra przysięgły, Tymoteusz Nowicki, pozostający w latach 1796–1806 w służbie pruskiej, sporządził mapę Nowego Dworu w skali około 1:1625. Jest to plan regulacyjny, przedstawiający rozplanowanie przestrzenne i zabudowę miasta. Ukazuje jego położenie w stosunku do rzeki Narwi. Przedstawia sieć ulic i placów, które nie zostały opisane nazwami. W mieście wytyczono 12 ulic i rynek. Zabudowę zaznaczono w sposób zindywidualizowany. Poza terenem zabudowy miejskiej mapa obejmuje rzekę Narew i położoną na niej wyspę noszącą nazwę Kępa Piaszczysta, łąki miejskie, łąki skarbowe, grunty skarbowe, Kolonię Lobsa i kolonię Piaski. Na mapie umieszczono inwentarz pomiarowy²². Z jej tytułu dowiadujemy się, że została sporządzona jako załącznik do inwentarza miasta oraz że jednocześnie wykonano drugą mapę obejmującą zasięgiem terytorialnym łąki i ogrody miejskie. Jednakże nie zachował się ani inwentarz, ani druga mapa. Inwentarz prawdopodobnie pozwoliłby na znaczne uszczegółowienie obrazu topograficznego Nowego Dworu w końcu XVIII w. i zakresu jego regulacji. Być może dowiedzielibyśmy się też znacznie więcej na temat zabudowy miasta.

W związku ze zmianami własnościowymi i terytorialnymi powstała w 1799 r. mapa starostwa i miasta Rawy, autorstwa pruskiego konduktora kameralnego F. Schweitzera, w skali 1:6000. Została sporządzona po włączeniu w granice miasta tzw. „miasta żydowskiego”, osady rzemieślniczej i handlowej, położonej na gruntach folwarku Zamkowa Wola, oddzielonej od Rawy rzeką Ryłsk, zamieszkałej wyłącznie przez ludność żydowską, założonej około 1775 r. przez Franciszka Stefana Lanckorońskiego. Na mapie oznaczono i opisano nazwami *Juden Stadt* i *Cristien Stadt Rawa* oraz grunty należące do starostwa i grunty należące do klasztoru augustianów. Zaznaczono zabudowę, wyróżniając rysunkiem symbolicznym budowle sakralne. Naniesiono sieć hydrograficzną (rzeki Rawkę i Ryłsk) oraz komunikacyjną – drogi (opisano ich kierunki) i mosty²³.

Prawdopodobnie wówczas powstał także plan Rawy w większej skali, obejmujący swym zasięgiem miasto w jego granicach administracyjnych lub w granicach jego zabudowy. Niewykluczone, że ta właśnie mapa posłużyła za podstawę planu regulacyjnego miasta, wykonanego w 1817 r. przez geometrę Ludwika de Saltzera, prawdopodobnie wcześniej konduktora Kamery Ekonomicznej Prus Nowowschodnich. Pierwsza kopia tego planu powstała w 1820 r. po dokonaniu modyfikacji w latach 1819–1820, a jej zgodność z oryginałem poświadczyl wybitny kartograf Juliusz Kolberg, który swoją wielką karierę, uwieńczoną profesurą Uniwersytetu Warszawskiego, rozpoczął w służbie kartograficznej królestwa pruskiego. Plan regulacyjny Rawy zatwierdziła Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji w 1828 r., a w 1829 r. elew KRSWiP, S. Smolikowski, wykonał w skali

²² AGAD, Zb. Kart. 341-8.

²³ AGAD, Zb. Kart. 349-15.

1:1000 *Plan miasta Rawy podług oryginału z r. 1817 z wszelkimi szczegółami oznaczony i narysowany*²⁴.

W podobnej skali, co mapę starostwa i miasta Rawy oraz mapę Wiskitek, wykonano wiele innych pruskich kartografików miast polskich, mających podobny zasięg terytorialny: miasto i jego grunty. Zostały jednak sporządzone na arkuszach papieru o rozmiarach różnej wielkości. Możemy tu wymienić mapy wielkoskalowe Gąbina, Gostynina, Mogielnicy, Mszczonowa, Wizny. W wypadku Gostynina zachowały się aż trzy mapy wielkoskalowe miasta, sporządzone w okresie pruskim, wszystkie w skali 1:5000. Najstarsza z nich została wykonana w grudniu 1799 r. przez geometrę Adama Kwiatkowskiego²⁵. Na podstawie pomiaru wykonanego przez tegoż geometrę w 1800 r. kartograf pruski Koeppen sporządził drugą z zachowanych map Gostynina z okresu pruskiego²⁶. Obie mapy przedstawiają terytorium miasta i wójtostwa. Na obydwu teren miasta (zabudowy miejskiej) został zaznaczony schematycznie. Ulice nie zostały opisane nazwami, natomiast podano kierunki dróg. Nie przedstawiono zabudowy z wyjątkiem kościoła, ratusza i ruin zamku. Naniesiono i opisano sieć hydrograficzną. W 1802 r. geometra Bagemühl wykonał trzecią z zachowanych pruskich map Gostynina²⁷. Przedstawiony na niej obraz kartograficzny miasta jest zbliżony do tego, który ukazują mapy Kwiatkowskiego i Koeppena. Jedynie własność ziemską miasta przedstawiono na mapie z 1802 r. bardziej szczegółowo, zaznaczając granice pól, opisując je imionami i nazwiskami użytkowników.

Obraz kartograficzny miasta Gąbina przedstawiony na mapie z 1803 r., autorstwa pruskiego konduktora królewskiego Küntzela, jest znacznie bogatszy aniżeli obraz kartograficzny Gostynina ukazany na trzech mapach miasta z lat 1799–1802, pomimo tej samej skali. Na mapie Gąbina wykreślono granice działek (posesji) i opisano je numerami własnościowymi. Zabudowę miasta oznaczono w sposób zindywidualizowany. Wykreślono także granice działek miejskiej własności ziemskiej i opisano je numerami. Naniesiono sieć hydrograficzną i komunikacyjną – place i ulice (nie podano ich nazw) oraz drogi z opisaniem ich kierunków. Pomimo złego stanu zachowania mapy bogactwo jej treści pozwala na szczegółowe odtworzenie topografii Gąbina z przełomu XVIII i XIX wieku. Pokazuje układ urbanistyczny, zabudowę i własność ziemską miasta oraz jego położenie w stosunku do graniczących z nim wsi²⁸.

Pruskie mapy Mogielnicy²⁹, Mszczonowa³⁰ i Wizny³¹ są równie szczegółowe, jak mapa Gąbina. Zasadnicza różnica dotyczy obrazu urbanistycznego miasta,

²⁴ *Plany przeglądowe miast polskich*, seria pierwsza, wybrał i przygotował do druku A. Kuncewicz, Warszawa 1929, s. 25, ryc., 63; A. Liczbiński, B. Ufnalewski, *Katalog planów miast polskich w zbiorach Zakładu Architektury Polskiej Politechniki Warszawskiej*, Warszawa 1962; s. 26; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 124.

²⁵ AGAD, Zb. Kart. 279-18.

²⁶ AGAD, Zb. Kart. 268-26.

²⁷ AGAD, Zb. Kart. 259-20.

²⁸ AGAD, Zb. Kart. 342-1.

²⁹ AGAD, Zb. Kart. 138-19.

³⁰ AGAD, Zb. Kart. 138-9.

³¹ AGAD, Zb. Kart. 149-5.

nie naniesiono granic działek (posesji), a co za tym idzie zabudowa – pomimo że przedstawiona w sposób zindywidualizowany – ma charakter bardziej schematyczny. Jednakże mapy te – obejmujące zasięgiem terytorialnym miasto i okolice, na których zaznaczono grunty orne, ogrody, łąki i lasy, sieć hydrograficzną i komunikacyjną (drogi opisane ich kierunkami) oraz granice opisane nazwami sąsiadujących miejscowości – pozwalają na dosyć szczegółowe odtworzenie obrazu topograficznego miast z przełomu XVIII i XIX wieku. Na szczególną uwagę zasługuje ogromnych rozmiarów (203 cm x 165,5 cm) mapa Wizny, sporządzona w 1801 r. przez konduktora Kamery Prus Nowowschodnich, geometrę Wincentego Janulewicza. Mapę tę wyróżniają nie tylko rozmiary, ale także bogata treść. Legenda, umieszczona w winiecie złożonej z elementów architektonicznych i motywów roślinnych, zwieńczonej rysunkiem orła z atrybutami władzy królewskiej (koroną, berłem i jabłkiem), objaśnia litery, którymi na mapie opisano ważniejsze budowle, oraz kolory użyte dla wyróżnienia gruntów orných z podziałem na grunty pod zboża jare, zboża ozime i ugory, na łąki, pastwiska, ogrody, rodzaje zabudowy, wody i drogi. Pokażne rozmiary ma także mapa Mszczonowa (146 cm x 134 cm), sporządzona w 1802 r. przez pruskiego konduktora kameralnego Ludwika Schweitzera. Natomiast mapę Mogielnicy i okolicznych wsi wykonał w 1798 r. Antoni Bojanowicz.

Zachowane mapy miast ziem dobrzyńskiej z okresu pruskiego to głównie plany sytuacyjne lub sytuacyjno-regulacyjne w dużej skali, od około 1:1440 do około 1:2000. Kartografia te najczęściej były sporządzane na podstawie wcześniej dokonanych pomiarów „na gruncie”, chociaż nie należy wykluczyć, że autorzy posługiwali się wcześniejszym (w tym polskim) materiałem kartograficznym, podobnie jak w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, kiedy do tworzenia planów regulacyjnych wykorzystywano mapy wielkoskalowe z okresu pruskiego. Większość z nich powstała jako część realizowanego przez władze pruskie programu kartowania ziem polskich przyłączonych do Prus w wyniku zaborów. Ziemia dobrzyńska po drugim rozbiore Polski weszła w skład nowo utworzonej prowincji Prus Południowych, a w 1797 r. została włączona w granice Prus Nowowschodnich. Te zmiany przynależności terytorialnej mogły wpłynąć na większą niż w wypadku Mazowsza liczbę sporządzonych map wielkoskalowych. Zjawisko to dotyczyło przede wszystkim map gruntowych, w tym map sporów granicznych, ale w pewnym stopniu również kartografików miejskich.

Z okresu pruskiego zachowały się ogólne mapy wielkoskalowe czterech miast dobrzyńskich – Lipna, Rypina, Dobrzynia nad Wisłą i Dobrzynia nad Drwęcą – obejmujące zasięgiem terytorium miasta w jego granicach administracyjnych, czyli teren zabudowany i grunty miejskie. Wszystkie są planami sytuacyjno-regulacyjnymi. *Plan von der jetzigen Lage der Stadt Lipno so nebst Environs Behufs eines anzufer-tigeneden Retablissements Bau-Plans special aufgenommen worden im Jahr 1799*, sporządzony przez konduktora królewskiego Wilhelma H. Lüera, zachował się w postaci kopii wykonanej w tym samym roku, co oryginał przez autora, którego nazwiska nie udało się ustalić. Plan zasięgiem terytorialnym obejmuje miasto, jego przedmieścia (tereny przedmiejskie) i grunty. Kopię wykonano w celu naniesienia na nią

projektu nowej, zmienionej regulacji. Na mapie zaznaczono granice miasta, granice działek (podano numery własnościowe niektórych z nich) i granice wójtostwa. Naniesiono i opisano sieć hydrograficzną i sieć komunikacyjną (podano nazwy ulic i placów, opisano kierunki dróg). Zabudowę oznaczono w sposób zindywidualizowany, wyróżniając kościół św. Barbary, młyny, cegielnię i tartak. Rysunkiem symbolicznym zaznaczono kościół parafialny, usytuowany w pobliżu rynku. W legendzie objaśniono kolory użyte na planie dla oznaczenia gruntów ornych, łąk, moczarów, zarośli, piasków oraz zabudowań mieszkalnych i zabudowań gospodarczych – w obydwu wypadkach z podziałem na kryte dachówką i kryte gontem³².

W 1799 r. Wilhelm H. Lüer wykonał także *Plan von der Stadt Rypin*, które to dzieło kartograficzne, w odróżnieniu od mapy wielkoskalowej Lipna, zachowało się w oryginale. Na mapie Rypina naniesiono sieć hydrograficzną (rzekę Rypienicę, jezioro bez nazwy, kanały, stawy i bagna) oraz sieć komunikacyjną: rynek, ulice (nie podano ich nazw), drogi (opisano ich kierunki) oraz mosty. Wykreślono granice działek, oznaczając zabudowę w sposób zindywidualizowany, rozróżniając budynki według materiału budowlanego oraz budynki projektowane. Wyróżniono i opisano ważniejsze budowle w mieście: ratusz, kościół św. Ducha, kościół św. Krzyża, kościół św. Barbary, szkołę żydowską, magazyn soli, młyn i cmentarz. Ponadto kolorami objaśnionymi w legendzie oznaczono: grunty orne, ogrody, łąki, nieużytki, bagna, trzęsawiska oraz rozróżniono własność szlachecką, kościelną i miejską³³. Natomiast nie zachowała się kopia tej mapy, sporządzona na początku XIX w. przez geometrę przysięgłego Aleksandra Karolliego, w tej samej skali, co oryginał – 1:2000. Na kopii tej oznaczono sieć uliczną oraz projekt jej regulacji, a także budynki murowane i drewniane z rozróżnieniem na prywatne i kościelne, a także ogrody i grunty orne, piaski, błota, wody, mosty, wzgórza i ruiny murów obronnych³⁴.

Zachowana mapa Dobrzyń nad Wisłą, sporządzona w 1803 r. przez pruskiego konduktora królewskiego Pene, w skali około 1:1750, jest kopią mapy tego miasta, której autorem był pruski konduktor królewski, inspektor biura pomiarów prowincji Prus Nowoschodnich Goepner, mapy najprawdopodobniej powstałej w końcu XVIII wieku. Naniesiono na niej rzekę Wisłę, sieć komunikacyjną: place, ulice (podano ich nazwy) i drogi (opisano ich kierunki). Oznaczono podziały własnościowe, w tym granice działek, które opisano numerami własnościowymi. Zaznaczono zabudowę, wyróżniając i opisując: klasztor franciszkanów, kościół św. Stanisława, ruiny zamku i karczmę. W legendzie umieszczono objaśnienia kolorów, którymi na mapie oznaczono: działki, domy należące do Żydów i nowe działki.

Czwarta z zachowanych map miast dobrzyńskich z przełomu XVIII i XIX w., *Plan von der Stadt Dobrzyń bey Golub*, różni się zasadniczo od trzech pozostałych. Nie umieszczono na niej ani daty jej powstania, ani nazwiska autora. Najpraw-

³² AGAD, Zb. Kart. 206-6.

³³ AGAD, Zb. Kart. 333-24.

³⁴ *Plany przeglądowe miast polskich*, op. cit., s. 26, ryc. nr 65.; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 128.

dopodobniej została sporządzona około 1800 roku. Autorem nie był żaden ze znanych geometrów pruskich, o czym świadczy prymitywna technika wykonania. Dobrzyń nad Drwęcą był wówczas miastem prywatnym, w związku z tym mapę tę mógł na polecenie właściciela sporządzić geometra posiadający niewielkie umiejętności kreślenia map w porównaniu z kwalifikacjami kartograficznymi geometrów zatrudnianych przez władze pruskie. Na mapie zostały zastosowane dwa języki opisu – polski i niemiecki. Oznaczono granice miasta i granice działek, zabudowę (opisano gospodę i stodoły), sieć hydrograficzną (rzekę Drwęcę oraz strumień) i komunikacyjną: ulice (podano ich nazwy), drogi i most, a ponadto projekt regulacji. W legendzie zawarto objaśnienia znaków literowych, którymi na mapie wyróżniono: zabudowania należące do Żydów, ratusz, manufakturę, drukarnię, farbiarnię, most i apreturę³⁵.

Mapy miast ziemi dobrzyńskiej z przełomu XVIII i XIX w., głównie autorstwa geometrów i kartografów pruskich, wywarły znaczny wpływ na rozwój kartografii miejskiej tego regionu. Nie zachowały się plany urbanistyczne miast dobrzyńskich sprzed 1793 r., co najprawdopodobniej może świadczyć, że plany takie nie powstały lub ich tworzenie nie było wynikiem działań planowych. Takie działania podjęły dopiero władze pruskie i dlatego zachowały się z tego okresu plany sytuacyjno-regulacyjne prawie wszystkich miast ziemi dobrzyńskiej. Z większych miast tego regionu nie zachował się jedynie oryginał (ani sporządzona równocześnie kopia) pruskiego planu Bobrownik. Jednak nie ulega wątpliwości, że niedatowana mapa tego miasta powstała przed 1820 r., była bądź odrysem wcześniejszego dzieła kartograficznego, bądź przy jej kreśleniu takie dzieło wykorzystano. *Plan poprawnej budowy miasta Bobrownik* – nieznanego autorstwa – poświadczony został w zakresie dokładności pomiaru przez Juliusza Kolberga, wybitnego polskiego kartografa Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej. O pruskiej genezie tej mapy świadczy jej skala – około 1:2000. W okresie Księstwa Warszawskiego, a zwłaszcza Królestwa Polskiego, skali tej w wypadku planów ogólnych miast praktycznie nie używano. Na mapie Bobrownik z około 1820 r. legenda została skonstruowana podobnie, jak na planach urbanistycznych miast polskich z okresu pruskiego. Językiem opisu jest tu co prawda język polski, ale zastosowana terminologia przypomina tę, którą używali geometryści pruscy³⁶.

Oprócz map ogólnych – obejmujących swoim zasięgiem miasto w granicach administracyjnych (w tym własność ziemską) bądź w granicach zabudowy – w okresie pruskim powstało wiele innych kartografików miejskich, w tym mapy: części miast, terytoriów przedmiejskich, miejskiej własności ziemskiej, sporów granicznych z miejscowościami sąsiadującymi z miastami. Wiele z nich znacznie wzbogaca wiedzę o topografii miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej na przełomie XVIII i XIX wieku.

Spśród zachowanych kartografików części miasta i terenów przedmiejskich Warszawy kilka zasługuje na szczególną uwagę ze względu na swą treść. W gru-

³⁵ AGAD, Zb. Kart. 406-12.

³⁶ AGAD, Zb. Kart. 186-17, zob. ilustracja; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 27, 43.

pie map terytoriów przedmiejskich zachowały się między innymi mapy dóbr należących do warszawskiej ekonomii królewskiej, które to dobra po 1796 r. zmieniły właściciela – najczęściej króla polskiego zastępował król pruski. Mapa terytorium przedmiejskiego Ujazdowa (*Carte Ujazdowschen Gründe und Felder*), obejmująca swym zasięgiem obszar wsi i folwarku Ujazdów oraz wsi Koszyki, została sporządzona w 1801 r. przez Jana Chrystiana Firlinga w skali około 1:6000³⁷. Mapa ta ma dużą wartość dla badań terenów położonych na południe od granic administracyjnych Warszawy, zwłaszcza że zachowały się z okresu pruskiego źródła kartograficzne nie tylko dla Ujazdowa, ale i sąsiadujących z nim miejscowości. Ponadto, co jest istotne, dysponujemy materiałem porównawczym dla tego obszaru, czyli zarówno mapami z XVII i XVIII w., jak i wykonanymi po 1806 roku³⁸.

Z pruskich kartografików południowej części terytorium przedmiejskiego Warszawy należy także odnotować dwie mapy Królikarni, które w 1800 r. sporządził „geometra Camerae Regiae juratus”, Tymoteusz Nowicki, autor planu Nowego Dworu Mazowieckiego z 1797 roku. Językiem opisu map (w odróżnieniu od niemieckojęzycznych większości prac kartograficznych z tego okresu) jest łacina i język polski. Najprawdopodobniej jedna z tych map, wykonanych w skali około 1:3000, jest oryginałem, a druga kopią lub obie powstały na prawie oryginałów³⁹. Z okresu pruskiego zachowało się pięć kolejnych map Królikarni. Cztery z nich sporządził w 1804 r. geometra Schütz w skali około 1:5000⁴⁰, natomiast piątą w 1806 r. geometra W. Bagemühl w tej samej skali⁴¹. Ponadto zachowały się mapy Grochowa⁴², Gocławia⁴³ oraz terenu spornego między dobrami Miedzyszyn i Wólka Zerzeńska⁴⁴.

Interesująca zarówno pod względem treści, jak i techniki wykonania jest mapa z 1801 r. nieznanego autora nosząca tytuł *Generalplan der vormals Sächsischen Ökonomie auf Solec bei Warschau*, w skali około 1:1000⁴⁵. Obejmuje ona swym zasięgiem obszar z pogranicza miasta i terytorium przedmiejskiego między ulicami: Solec, Książęcą, Ludną i Okrąg. Na mapie przedstawiono zabudowania i ogrody; zastosowane oznaczenia literowe zostały objaśnione w legendzie. Natomiast najstarsza zachowana w zbiorach AGAD z okresu pruskiego mapa części miasta została wykonana około 1804 roku. Jest to nieopatrzona nazwiskiem autora *Kopia*

³⁷ AGAD, Zb. Kart. 506-7, zob. ilustracja. Na mapie zaznaczono granice z wsiami: Mokotów, Rakowiec, Wola oraz jurydyką Bielino.

³⁸ AGAD, Zb. Kart. 506-1; Zb. Kart. 506-3; Zb. Kart. 506-4; Zb. Kart. 506-5; Zb. Kart. 506-6; Zb. Kart. 506-8; D. Kosacka, *Plany Warszawy XVII i XVIII w. w zbiorach polskich. Katalog*, Warszawa 1970, s. 69-81; A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 23.

³⁹ AGAD, Zb. Kart. 248-25; Zb. Kart. 322-28.

⁴⁰ AGAD, Zb. Kart. 323-57; Zb. Kart. 323-58; Zb. Kart. 322-36; Zb. Kart. 323-55.

⁴¹ AGAD, Zb. Kart. 323-56.

⁴² AGAD, Zb. Kart. 319-54 (1802 r., geometra Jan Danielski).

⁴³ AGAD, Zb. Kart. 319-11 (1802 r., konduktor Schwarze); AGAD, Zb. Kart. 319-13 (1805 r., konduktor Werther); Zb. Kart. 322-55 (1806 r., konduktor Werther).

⁴⁴ AGAD, Zb. Kart. 308-39 (1803 r., konduktor F. Schweitzer).

⁴⁵ AGAD, Zb. Kart. 30-10. W tym wypadku brak nazwiska sporządzającego mapę wskazuje, że jest to kopia, a oryginał nie zachował się. Kartografowie pruscy najczęściej podpisywali swoje prace, często nawet kopie, zwłaszcza jeśli miały charakter urzędowy. Praktycznie wszystkie zachowane z tego okresu oryginały map są opatrzone podpisem autora.

wierzytelna planu posesji Pałac Blachy obejmujące razem z placem składu drzewa własną ręką ś. p. Króla Stanisława Augusta podpisanego i pieczęcią gabinetową stwierdzonego, w skali około 1:350. Autorem oryginału był przysięgły budowniczy miejski Stanisław Kiecielski. Na planie ukazano sytuację pałacu Pod Blachą między ulicami: Garbarską, Boczna, Źródłową i Mariensztatem⁴⁶.

Oprócz map związanych z przestrzenią miejską Warszawy zachowały się z okresu pruskiego szczegółowe kartografika wielu ówczesnych miast mazowieckich i trzech miast ziemi dobrzyńskiej. Interesujące są źródła kartograficzne do badania przedmiejskiego terytorium Gostynina. Uszczegółwiają one obraz topograficzny miasta, ukazany na trzech mapach ogólnych Gostynina i okolic z lat 1799–1802. Spośród kilku map wykonanych przez geometrę Bagemühla tylko jedna zachowała się w oryginale – plan osady młynarskiej Ziejka z 1802 roku⁴⁷. Dwie pozostałe, także z 1802 r., znamy tylko z kopii. Pierwsza z nich to mapa młyna Podzamkowego i jego gruntów⁴⁸. Druga jest mapą w skali około 1:5000 gruntów wójtowskich położonych na terenie Gostynina. Jest szczególnie cenna ze względu na swój zasięg terytorialny. Przedstawia miasto (zaznaczone schematycznie) i jego okolice. Na mapie naniesiono sieć komunikacyjną: główne ulice (nie podano ich nazw) i drogi (opisano kierunki niektórych z nich) oraz sieć hydrograficzną: rzeki Skrwę i Osetnicę, jezioro, stawy. Nie zaznaczono zabudowy miejskiej, nanosząc tylko niektóre budynki w mieście i okolicy: kościoły, młyny i karczmy. Mapę zaopatrzone w dwa rejestry pomiarowe. Pierwszy z nich dotyczy gruntów należących do trzech młynów: Suchora, Podzamkowego i Ziejka. Drugi to rejestr gruntów wójtostwa i probostwa. Ponadto na arkuszu mapy oddzielnie wykreślono sytuację młyna Suchora⁴⁹. Należy też odnotować sporządzenie – w 1796 r. przez konduktora C.L. Richtera – mapy leśnictwa Gostynin, graniczącego z miastem, które na mapie zostało zaznaczone w sposób symboliczny – rysunkami domków⁵⁰.

Na uwagę zasługują też mapy szczegółowe dotyczące przestrzeni miejskiej Przasnysza. W latach 1799–1800 geometra Franciszek le Juge sporządził trzy mapy gruntowe w skali 1:5000, dotyczące okolic tego miasta. Pierwsza z nich jest mapą folwarku należącego do Przasnysza⁵¹. Druga to mapa wójtostwa i jego gruntów⁵². Natomiast trzecia jest mapą położonych pod miastem gruntów klasztornych⁵³.

Zachowała się liczna grupa map pozwalających badać przestrzeń terytoriów przedmiejskich trzech miast dobrzyńskich w końcu XVIII i na początku XIX wieku. W okresie pruskim powstały cztery mapy gruntowe własności ziemskiej Bobrownik i wsi graniczących z tym miastem. Wszystkie sporządzili geometrzy, pruscy konduktorzy królewscy, w tej samej skali 1:5000. Przed 1799 r. powstała mapa

46 AGAD, Zb. Kart. 506-9, zob. ilustracja.

47 AGAD, Zb. Kart. 285-3.

48 AGAD, Zb. Kart. 209-34. Kopia sporządzona w 1824 r. przez geometrę przysięgłego, Augusta Dorteina. Zachowała się tylko część mapy.

49 AGAD, Zb. Kart. 259-16. Kopia wykonana w 1822 r. przez geometrę Ludwika Habicha.

50 AGAD, Zb. Kart. 297-30.

51 AGAD, Zb. Kart. 329-1.

52 AGAD, Zb. Kart. 312-3.

53 AGAD, Zb. Kart. 333-30.

folwarku należącego do starostwa Bobrowniki, mapa nieznanego autorstwa, zatwierdzona przez wybitnego pruskiego kartografa królewskiego, F.B. Engelhardta. Obejmuje ona swym zasięgiem folwark i jego grunty (oznaczono trójpolówkę), ogrody i łąki. Wykreślono granice z miastem Bobrowniki oraz z sąsiednimi wsiami: Polichnowo i Bógpomóż Nowy. Naniesiono na niej sieć hydrograficzną (rzekę Wisłę, stawy i kanały) oraz drogi. Mapa ukazuje także sytuację zamku bobrownickiego⁵⁴. Drugą z nich, mapę kolonii Białe Błota, należącej do starostwa bobrownickiego, wykonał na przełomie 1797 i 1798 r. konduktor Zindel. Obejmuje ona swym zasięgiem kolonię i jej grunty graniczące z wsiami Brzeźno i Rybitwy⁵⁵. W 1797 r. Goepfner sporządził mapę wsi Gnojno, Celiny, Zawady, Zamyślin, Osiny i Wąkole. Oznaczono na niej granice z miastem Bobrowniki i sąsiednimi wsiami. Rozróżniono grunty orne, łąki ogrody i lasy. Mapę tę poświadczył także F.B. Engelhardt⁵⁶. W 1805 r. G. Gebauer (senior) wykonał mapę rewiru leśnego Bobrowniki. Oznaczono na niej drogi i granice z miastem Bobrowniki i wsiami: Rybitwy, Myszek, Steklin i Brzeźno⁵⁷.

Wśród kartografików najbliższych okolic Lipna zachowała się mapa sporządzona w skali około 1:5000 przez konduktorów kameralnych Reichenbechera i Feuerherna w 1800 r., obejmująca swym zasięgiem wójtostwo lipnowskie i jego grunty, zaznaczono na niej granicę wójtostwa z miastem⁵⁸. W tym czasie zostały wykonane dwie mapy miejsca spornego pomiędzy Lipnem a wsią Jastrzębie w skali 1:5000. Mapy te są prawie identyczne i noszą tę samą datę wykonania – 23 października 1800 roku. Należy obie traktować jako oryginały, ponieważ ponad wszelką wątpliwość zostały sporządzone jednocześnie, każda z nich dla jednej ze stron sporu. Różnią się orientacją, co w przypadku bliźniaczych map sądowych jest sprawą oczywistą i w niewielkim zakresie treści. Na obu mapach Lipno zaznaczono rysunkiem symbolicznym zabudowane ulice przyrynkowe i rynek. Pierwsza mapa, w orientacji południowo-zachodniej, ukazuje sytuację Lipna oraz wsie Jastrzębie i Kolankowo⁵⁹. Druga, w orientacji północno-wschodniej, sytuację Lipna oraz wsi Jastrzębie, Kolankowo i Złotopole⁶⁰. Ponadto uwagę zwraca osoba autora obu map – geometry i kartografa królewskiego doby panowania Stanisława Augusta Poniatowskiego, Jana Nepomucena Czaki⁶¹.

54 AGAD, Zb. Kart. 333-2.

55 AGAD, Zb. Kart. 171-1a.

56 AGAD, Zb. Kart. 171-1.

57 AGAD, Zb. Kart. 193-16.

58 AGAD, Zb. Kart. 311-38.

59 AGAD, Zb. Kart. 172-22.

60 AGAD, Zb. Kart. 172-23.

61 Ojcem Jana Nepomucena Czaki był wybitny kartograf i inżynier polski, potomek znakomitej rodziny węgierskiej, Franciszek Florian Czaki (Csaky de Kerestszegh). Jan Nepomucen Czaki w 1781 r. był kapitanem korpusu pontonierów, geometrą przysięgłym i komornikiem granicznym brzesko-litewskim. W 1786 r. otrzymał nominację na geometrę królewskiego, a w 1792 r. – na majora w wojsku litewskim. Służył prawdopodobnie w armii Księstwa Warszawskiego i w 1808 r. opuścił służbę w randze pułkownika. Autor biogramu Franciszka Floriana Czaki, Karol Buczek, piszący także o jego dzieciach, pomija okres pruski (1796–1806) w karierze Jana Nepomucena Czaki (*Polski Słownik Biograficzny*, t. 4, Kraków 1938, s. 161-162). W zbiorach kartograficznych Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie zachowało się ponad dwadzieścia map wielkoskalowych autorstwa Jana Nepomucena Czaki, wszystkie zostały wykonane w latach 1796–1806.

Autor ten w okresie pruskim sporządził wiele kartografików gruntowych, w tym map sporów terytorialnych. Niektóre z nich dotyczą gruntów miejskich. Wśród zachowanych prac tego kartografa, oprócz wspomnianych wyżej kartografików lipnowskich, znajduje się również mapa własności ziemskiej Dobrzynia nad Drwęcą wykonana w 1801 roku. Obejmuje ona swym zasięgiem grunty i lasy należące do miasta oraz wsie Białkowo i Sokołowo. Dobrzyń na mapie tej zaznaczono w sposób symboliczny⁶². Do mapy został sporządzony rejestr pomiarowy, umieszczony na oddzielnym arkuszu, co było wówczas rzadko praktykowane⁶³. Czaki, w odróżnieniu od innych ówczesnych autorów, posługiwał się łaciną jako językiem opisu map. Najczęściej kartografowie na ziemiach polskich pod zaborem pruskim posługiwali się w swoich pracach językiem niemieckim, rzadziej polskim. Mapy wielkoskalowe, wykonane przez tego kartografa wyróżnia także precyzja rysunku. Ponadto każda z nich jest orientowana za pomocą ozdobnej róży kierunków świata⁶⁴.

W 1806 r. powstała druga z zachowanych map dotyczących przestrzeni miejskiej Dobrzynia nad Drwęcą. Autorem mapy – w skali około 1:5000, obejmującej swym zasięgiem grunty położone na wschód od miasta – jest geometra Jan Kowalski. Zaznaczono na niej granicę z Dobrzyniem oraz granice poszczególnych działek, które opisano numerami własnościowymi. Ponadto na arkuszu tej mapy naniesiono wieś Słonawy. Nakreślono drogi z Dobrzynia do Ciechocina, Torunia i Sokołowa⁶⁵.

Mapy wielkoskalowe miast Mazowsza i ziemi dobrzyńskiej, sporządzone w latach 1793–1806, głównie przez geometrów i kartografów pruskich, bądź pozostających w służbie króla pruskiego, wywarły znaczny wpływ na rozwój kartografii miejskiej tego regionu. W wypadku większości miast mazowieckich i wszystkich dobrzyńskich mapy ogólne wykonane w okresie pruskim są najstarszymi zachowanymi planami urbanistycznymi. Świadczy to najprawdopodobniej o tym, że dla wielu z tych miast plany takie wcześniej nie powstały. Pruskie mapy wielkoskalowe miast polskich to dzieła pomiarowe, sporządzane przez solidnie wykształconych kartografów lub geometrów. Wśród mierniczych i autorów map dominowali geometry zatrudnieni w królewskich kamerach ekonomicznych, ale także byli inżynierowie wojskowi oraz budowniczości i architekci. Mapy wielkoskalowe kreślili także geometry prywatni, często posiadający wysokie kwalifikacje zawodowe.

Większość map ogólnych, obejmujących swym zasięgiem terytorium miasta w jego granicach administracyjnych lub w granicach zabudowy, miała charakter planów sytuacyjno-inwentaryzacyjnych. Na niektóre z nich nanoszono projekty regulacyjne całości lub części miasta. W wypadku niektórych miast, zwłaszcza większych, np. Płocka, w okresie pruskim sporządzono kilka planów ogólnych, z których każdy prezentował inny projekt regulacji. Z zachowanych z lat 1793–

⁶² AGAD, Zb. Kart. 171-21, zob. ilustracja.

⁶³ AGAD, Zb. Kart. 171-22, zob. ilustracja.

⁶⁴ A. Bartoszewicz, H. Bartoszewicz, *Kartografia miast...*, op. cit., s. 59, 73.

⁶⁵ AGAD, Zb. Kart. 334-15.

–1806 kartografików miast polskich wynika, że nie obowiązywały precyzyjnie określone normy co do skali, w jakiej wykonywano poszczególne rodzaje map wielkoskalowych, chociaż istniały w tym względzie pewne ramowe reguły. Mapy większych miast sporządzano w skali mniejszej aniżeli miast mniejszych. Na przykład przechowywany w zbiorach AGAD plan Warszawy z 1796 r. Raucha został wykonany w skali około 1:7000, a znajdujące się w Staatsbibliothek w Berlinie dwa plany Płocka z 1795 i 1799 r. opracowano w skali około 1:4000. Plany mniejszych miast kreślono wówczas najczęściej w skali od około 1:1740 do około 1:2000. Natomiast mapy miast i okolic oraz mapy gruntów miejskich wykonywano w skali około 1:5000, rzadziej w skali około 1:6000.

Kartografika miejskie z okresu pruskiego to dzieła rękopiśmienne, wielobarwne, charakteryzujące się precyzją rysunku. Mapy wielkoskalowe rzadko były wówczas publikowane. Technika miedziorytniczą wykonywano tylko plany dużych miast i jedynie te, które nie miały przeznaczenia wojskowego. W większości map wielkoskalowych, zwłaszcza planów miast i ich okolic, zaczęto w okresie pruskim stosować metodę kreskową dla ukazania rzeźby terenu.

Prace pomiarowe i kartometryczne prowadzone na ziemiach polskich zaboru pruskiego przez geometrów i kartografów nie pozostały bez wpływu na rozwój kartografii polskiej. Wśród autorów tworzonych wówczas map, zwłaszcza wielkoskalowych, byli doświadczeni polscy mistrzowie sztuki mierniczej z okresu Rzeczypospolitej Obojga Narodów, jak Jan Nepomucen Czaki. Byli także młodzi jej adepci, którzy wówczas rozpoczynali karierę zawodową, uwieńczoną wielkimi sukcesami w okresie Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego doby konstytucyjnej, np. Juliusz Kolberg. Wielu spośród geometrów pruskich zatrudnionych w kamerach ekonomicznych Prus Południowych i Prus Nowoschodnich – między innymi Goepfner czy Koeppen – po 1807 r. pozostało na ziemiach polskich, mimo że znalazły się one poza granicami państwa pruskiego. Kreślili oni mapy wielkoskalowe miast Księstwa Warszawskiego i Królestwa Polskiego. Zarówno prace pomiarowe, jak i dzieła kartograficzne ziem polskich zaboru pruskiego wykonane między 1793 a 1806 r. były wykorzystywane w następnych latach do kreślenia map, czego najlepszym przykładem jest plan Warszawy z 1808 r., rytowany przez Josepha Bacha w roku następnym. Wiedzę i doświadczenie zdobyte w służbie pruskiej najbiedlejsi w sztuce mierniczej, wśród nich Juliusz Kolberg, przekazywali kolejnym pokoleniom polskich kartografów.